

ПОРТРЕТ ВУКАНА НЕМАЊИЋА НА СРПСКИМ ФРЕСКАМА XIII ВЕКА

Апстракт: Сачувани портрети великог кнеза Вукана, сина великог жупана Стефана Немање, који потичу из XIII века, налазе се у три манастира: на зиду куле западног улаза у Студеницу и у саставу композиција јужних параклиса Студенице, Градца и Сопоћана. Рад се бави анализом портрета Вукана Немањића, који представљају важне изворе за проучавање његовог лика.

Кључне речи: Вукан Немањић, портрети, фрескопис, XIII век, Немањићи.

Термин портрет у сакралној уметности средњег века углавном означава ликовну представу живих, ређе преминулих личности, које се по функцији, натписима, месту или начину приказивања, разликују од ликова светитеља као предмета религиозног култа. Ипак, и представа умрлих личности може бити портрет ако изражава њихове портретске црте, односно физичке и карактерне особине које би их разликовале од других. Под портретом се не подразумева само објективно приказивање личности већ је то ликовна представа из које је могуће препознати особу, њен социјални статус, политички положај, војне успехе, ктиторска дела, религиозни став, родбинске везе и слично.¹ Уз портрете су исписивани натписи који садрже име, интитулацију и филијацију представљене личности, што помаже при њиховој идентификацији.²

У XIII веку, обично у приземној зони живописа у црквама, портретисани су чланови породице Немањић и највиши представници српске цркве.³ Сликање портрета Немањића био је саставни део иконографског програма свих њихових задужбина.⁴ Немањићи су сликани у ктиторским композицијама⁵ које су могле

¹ Д. Војводић, „Портрети - лаички и духовни“, у: Лексикон српског средњег века (прир. С. Ћирковић и Р. Михалчић), Београд 1999, 554-555.

² С. Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку, Београд 1996, 86-88.

³ Д. Павловић, „Тематски програми српског монументалног сликарства“, у: Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић и Д. Поповић, Београд 2016, 254.

⁴ Ктитори српских храмова у XIII веку су углавном били чланови владарске породице Немањић. Њихови портрети су у складу са иконографским програмом сликани у саставу ктиторских или донаторских композиција, које су представљале једно од ритуалних ктиторских права и обавеза ктитора према цркви коју је подигао. О ктиторима, њиховим правима и обавезама, ктиторским композицијама и тематским програмима српског сакралног сликарства у XIII веку видети: В. Марковић, „Ктитори, њихове дужности и права“, Прилози за КЈИФ, 5, Београд 1925, 100-124; С. Троицки, „Ктиторско право у Византији и немањићкој Србији“, Глас СКА, CLXVIII, Београд 1935, 81-132; С. Радојчић, н. д.; Ч. Маринковић, „Ктитор са црквом као ликовна представа ктиторског права“, у: Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, ур. С. Ћирковић и К. Чавошки, Београд 2009, 321-335; Д. Павловић, н. д., 249-260.

⁵ Ктиторска или донаторска композиција током XIII века приказује ктитора у благо погнутом ставу како у левој руци држи модел цркве и приноси га Христу посредством Богородице, патрона

представљати ктиторско-надгробни портрет⁶ и ктиторско-династичку слику,⁷ односно хоризонталну генеалогичку у виду поворке. Ликови на фрескама су због функције коју су вршили, као израз побожности, владарске славе и истицања припадности светородној династији, у великој мери идеализовани.⁸ Ипак, њихове портретске црте су поштоване како би представиле физички изглед особе, док њен став, гестови, ношња, инсигније и др. припадају типолошким одликама сакралне уметности.⁹ Због тога представљају важне изворе за проучавање ношње, инсигнија и изгледа историјских личности.¹⁰

Судећи по сачуваним фрескама из српских храмова XIII века, најстарији син великог жупана Стефана Немање (1166-1196), велики кнез Вукан није представљан у саставу породичних композиција Немањића.¹¹ Узроци због којих је његов портрет ретко присутан у задужбинама Немањића током XIII века превазилазе тему овог рада.

Вуканов једини савремени и делимично очувани портрет налазио се на северном зиду куле главног, западног улаза у манастир Студеницу.¹² Поред њега је био насликан његов брат, велики жупан Стефан, чији су делови портрета и леве руке, такође, фрагментарно очувани. На основу Стефановог геста руке, у виду молитвеног обраћања, претпоставља се да је ова композиција могла представљати хоризонталну породичну лозу која је током века служила као модел у

храма, или светитеља из породице Немањић. Она илуструје идеју заступништва и донације јер је приношењем дара ктитор себи обезбеђивао пут у спасење душе, што представља један од разлога за ктиторску делатност. Више: С. Радојчић, н. д., 74, 76; Д. Поповић, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 35-36; Д. Војводић, н. д., 556; Ч. Маринковић, н. д., 322, 325.

⁶ Надгробни портрет ктитора је у задужбинама Немањића током XIII века представљан на јужном зиду западног травеја наоса, изнад његовог гроба. Видети: Д. Поповић, н. д., 34.

⁷ Портрети чланова породице ктитора представљани су у виду хоризонталне лозе која истиче актуелног владара као наследника угледних предака и светородност владарске породице. Ова врста композиција је представљана у храмовима почевши од Милешеве. Видети: Д. Павловић, н. д., 254-255, 258.

⁸ С. Радојчић, н. д., 9.

⁹ Исто.

¹⁰ В. Марковић, н. д., 114; Д. Војводић, н. д., 557.

¹¹ О Вукану, његовим титулама, удеоној кнежевини и односу са млађим братом Стефаном постоји значајна литетатура: И. Руварац, „Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи“, Годишњица Николе Чупића, 10, Београд 1888, 1-9; Ђ. Бубало, „Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства“, у: Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, Беране-Београд 2011, 79-92; С. Мишић, „Земља у држави Немањића“, Годишњак за друштвену историју, 4, 2-3, Београд 1997, 133-146; Исти, „Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића“, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Д. Бојовић, Ниш 2011, 19-25.

¹² Приликом конзерваторских радова на кули западног улаза у манастир Студеницу 1968. године пронађени су фрагменти живописа делимично на зиду и у шуту, којим су била испуњена удубљења у зиду. Фрагменти су склопљени у целину, постављени на нову подлогу и изложени у манастирској ризници. На њима су идентификовани ликови Стефана, Вукана, непознатог светитеља који би могао бити Свети Стефан Првомученик и непознатог светог ратника који би могао бити Свети Ђорђе. Поред Вукановог лика је откривен и натпис који је помогао у његовој идентификацији. Упоредном анализом са фрескописом у Богородичиној цркви установљено је да ови фрагменти припадају првобитном сликарству из 1208/9. године. Више: М. Шакота, „Новооткривени натпис из Студенице“, Саопштења, 8, Београд 1969, 87-91; Б. Миљковић, „Сликарство западног улаза у манастир Студеницу из 1208/9. године“, у: Трећа југословенска конференција византолога, ур. Љ. Максимовић и др., Београд-Крушевац 2002, 183-188.

фрескописању.¹³ Може бити да је на главном улазу у манастир била насликана већа композиција у којој је, на северном зиду Симеон са своја три сина прилазио Богородици и Христу, а на јужном зиду су се налазили светитељи које су изузетно поштовали.¹⁴ Поред Вукановог лика откривен је оштећени фрагментарни натпис који се, након реконструкције, може прочитати као „моленије Вукана кнеза велијега, сина велијега жупана Немање”.¹⁵ Вукан је приказан као старији човек у односу на Стефана, избораног чела и дуже кестењасте косе.¹⁶ Стефан је приказан као млађи човек, а на глави има владарски венац са препендулијама.¹⁷

Осим овог портрета, претпоставља се да је Вукан био насликан у склопу ктиторско-надгробне композиције на јужном зиду западног травеја наоса Богородичине цркве у Студеници, изнад саркофага у коме су почивале мошти Светог Симеона, која је услед оштећења поново осликана 1568. године.¹⁸ Могуће је да је портрет Вукана био представљен у цркви Успења Богородице у манастиру Морачи, задужбини његовог сина Стефана јер су у ктиторском натпису, над главним улазом у цркву наведени његово име и титула.¹⁹ Међутим, како је велики део живописа због оштећења поново осликан у XVI и XVII веку, није могуће испитати ову претпоставку.²⁰

После доградње спољашње припрате са два бочна параклиса у Студеници, чији је ктитор краљ Радослав (1227-1234), изведен је живопис око 1235. године.²¹ У јужном параклису, посвећеном Светом Симеону, у горњој зони налазе се фреске које илуструју сцене из његовог житија: *Испраћај Симеона, Дочек на Светој Гори, Смрт и Пренос моштију у Студеницу*.²² Житијни циклус Светог Симеона је тада први пут приказан у српском сликарству и то по тексту житија које је саставио Свети Сава.²³ За ову тему су важне сцене *Испраћај Симеона на Свету Гору* и *Пренос Симеонових моштију* јер је у њима приказан Вуканов портрет.

Прва сцена је делимично очувана на источном зиду. У левом делу фреске, испред грађевине, налазе се две фигуре одевене у владарску одећу, а поред њих је фигура монаха који би могао бити Симеон. Фигура у позадини вероватно представља Стефана, јер је млађи и има његове портретске особине као што су

¹³ Б. Миљковић, н. д., 184, 186.

¹⁴ Г. Бабић и др., Студеница, Београд 1986, 62. Узор за то могу бити византијски или римски украси градских капија на којима су слављени владари. Видети: Б. Миљковић, н. д., 187.

¹⁵ М. Шаkota, н. д., 88.

¹⁶ Г. Бабић и др., н. д., 62; Б. Миљковић, н. д., 184.

¹⁷ Исто. Стефанов владарски венац представља реалну инсигнију коју су носили велики жупани Стефан Немања и Стефан, а обликом подсећа на венац који су носили севастократори. Стефан је као царев зет 1195. године добио достојанство севастократора. Више: С. Марјановић-Душанић, Владарска идеологија Немањића, Београд 1997, 67-68, 74-75.

¹⁸ Б. Тодић, „Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници“, Саопштења, 29, Београд 1997, 35-45.

¹⁹ Вуканов син Стефан је у ктиторском натпису означен као „син велијега кнеза Вука“. Видети: Г. Томовић, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 43.

²⁰ О манастиру Морачи видети: С. Петковић, Морача, Београд 1986.

²¹ Г. Бабић и др., н. д., 53.

²² Исто, 81-82; С. Радојчић, н. д., 15.

²³ Постоји могућност је да је по Савиној идејној замисли јужна капела Радослављеве припрате посвећена Светом Симеону и осликана сценама из његовог житија. Видети: Г. Бабић и др., н. д., 82.

дуг повијен нос и тамна коса и брада.²⁴ Испред њега се налази Вукан са високим набораним челом, проседе увијене косе до ушију, кратке проседе браде и дугих бркова.²⁵ Одевен је у белу тунику са златним нашивима од тканине на рукавима и огрнут је пурпурном хламидом; десну руку држи на појасу, а леву је подигао у знак поздрава.²⁶ Портрет за који се претпоставља да представља Вукана нема црте лица као делимично сачувани портрет који се налазио на зиду куле на западном улазу у манастир. Такође, ова особа се налази у првом плану, испред портрета за који се претпоставља да представља Стефана, који би као велики жупан требало да буде истакнут у односу на друге. У прилог томе да је на овој фресци насликан Вукан сведочи приказ старије особе и Савин опис одласка Симеона из Студенице на Свету Гору. Наиме, Симеон „посла по богодароване му синове, и када су се они састали са свом властелом и бољарима, и опет по други пут давши им благослов, отиде одатле у Свету Гору”.²⁷

У сцени *Пренос Симеонових моштију* представљени су пратиоци моштију међу којима се истичу Стефан и Вукан како носе одар са моштима, а прате их велможе и прилазе групи монаха који су изнели икону Богородице Молитељке пред бедеме манастира.²⁸ Ова сцена представља илустрацију транслације моштију Светог Симеона из Свете Горе у Студеницу: „када је сазнао владалац син његов Стефан Немања, и брат му кнез Вукан, скупише светитеља и јереје и игумане са многим монасима и са бољарима”.²⁹ Најистакнутији од пратилаца моштију је, изгледа, Стефан, јер његов портрет личи на онај фрагментарно сачувани лик на зиду куле главног улаза у манастир, а Вукан је вероватно особа поред њега, са седом косом и брадом.³⁰ У саставу композиције би се могао налазити и Сава јер је у житију написао: „и ја узевши његове часне мошти, пођох на пут, и дођох са часним моштима у Хвосно”.³¹ Ако је и постојао, његов портрет се не може наћи на овој фресци која је делимично оштећена.

По узору на Богодичину цркву у Студеници, у манастирима Сопоћани и Градац јужни параклиси су посвећени Светом Симеону и осликани су сценама из његовог житија, које је написао Свети Сава.³² Живопис јужног параклиса, који се налази уз припрату цркве посвећене празнику Благовести у манастиру Градац,

²⁴ В. Ј. Ђурић, „Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле“, ЗРВИ, VIII-2, Београд 1964, 73, 79.

²⁵ Исто, 73.

²⁶ Исто.

²⁷ Свети Сава, Сабрани списи, прир., Д. Богдановић, Београд 1986, 107.

²⁸ С. Радојчић, н. д., 16; В. Ј. Ђурић, „Историјске композиције у српском сликарству...“, 81-82; Г. Бабић и др., н. д., 82.

²⁹ Свети Сава, н. д., 117.

³⁰ В. Ј. Ђурић, „Историјске композиције у српском сликарству...“, 73, 81.

³¹ Свети Сава, н. д., 116-117.

³² Манастир Сопоћани, задужбина краља Уроша I (1243-1276), изграђен је и живописан 60-их и 70-их година XIII века. Манастир Градац, задужбина краљице Јелене, жене краља Уроша I, изграђен је и живописан 70-их година XIII века. О овим манастирима видети: В. Ј. Ђурић, Сопоћани, Београд 1963; О. Кандић, Манастир Градац, Београд 1982; Б. Тодић, „Сопоћани и Градац, Узајамност фунерарних програма две цркве“, Зограф, 31, Београд 2006/07, 59-77; М. Чанак-Медић и Б. Тодић, Стари Рас са Сопоћанима, Нови Сад 2013.

толико је оштећен да су фреске непрепознатљиве.³³

У јужном параклису уз унутрашњу припрату цркве Свете Тројице у манастиру Сопоћани, фреске су делимично очуване.³⁴ На северном зиду параклиса налази се сцена *Пренос моштију Светог Симеона*. На њој су приказани, на десној страни, монаси са епископом, који носе икону Богородице, сличне Студеничкој, и дочекују поворку испред манастира.³⁵ На левој страни су приказани Вукан и Стефан како носе мошти Светог Симеона, а поред сваког од њих налазе се по четири особе.³⁶ Стефан је на челу, одевен у црвену тунику и пурпурну хламиду, а Вукан на зачељу поворке, одевен у пурпурну тунику и плаву хламиду.³⁷ Последњи у свити је монах, можда Сава, који десном руком придржава Вукана за мишицу.³⁸ Тиме су представљена сва три Немањина сина како преносе очево тело у Студеницу.

Према изнетим подацима може се закључити да су портрети великог кнеза Вукана током XIII века насликани на северном зиду куле западног улаза у манастир Студеницу; у саставу композиција које илуструју догађаје из *Житија Светог Симеона*, у јужним параклисима посвећеним овом светитељу у Студеници, Сопоћанима и Градцу; и можда у ктиторској композицији над саркофагом Стефана Немање у Студеници. Од њих, фрагментарно су сачувани портрети са зида куле у Студеници, у сценама *Испраћај Симеона на Свету Гору* и *Пренос Симеонових моштију* у Студеници и у сцени *Пренос Симеонових моштију* у Сопоћанима. Портрет који се налазио на зиду куле главног улаза у Студеницу је настао за Вукановог живота због чега представља најверодостојнији приказ његовог лика и због тога је најзначајнији. Нажалост, овај портрет није сачуван у целости. Након живописања Студенице, Вуканов портрет је представљен једино у Сопоћанима и Градцу у саставу композиција које илуструју догађаје у којима је учествовао.

У Студеници је Вуканов портрет представљен више пута: на зиду улазне куле у манастир, вероватно у ктиторској композицији и у саставу сцена из *Житија Светог Симеона*. То се може објаснити Вукановим учешћем у живописању Студенице. Наиме, Вуканово име је наведено у ктиторском натпису, који се налази у прстену куполе Богородичине цркве.³⁹ У натпису је наведено и Савино име у виду потписа јер је он довео мајсторе и установио иконографски програм, а без сумње је и надгледао живописање.⁴⁰ Стефановог имена у натпису нема, али га је сигурно било испред Вукановог, на месту које је оштећено, јер је

³³ О. Кандић, н. д., 13, 41. Делови фрескописа су били очувани 1935. године, када је француски историчар уметности Габријел Мије посетио манастир Градац и том приликом фотографисао оштећене фреске (В. Ј. Ђурић, „Историјске композиције у српском сликарству...“, 78).

³⁴ В. Ј. Ђурић, Сопоћани, 80, 82.

³⁵ В. Ј. Ђурић, „Историјске композиције у српском сликарству...“, 77.

³⁶ С. Радојчић, н. д., 26.

³⁷ Исто.

³⁸ В. Ј. Ђурић, „Историјске композиције у српском сликарству...“, 77.

³⁹ Г. Суботић и др., Натписи историјске садржине у зидном сликарству, Том 1., XII–XIII век, Београд 2015, 35-44.

⁴⁰ В. Ј. Ђурић, „Свети Сава и сликарство његовог доба“, у: Сава Немањић - Свети Сава, историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 246.

он био наследник ктиторског права над Студеницом.⁴¹

Није потпуно сигурно да је Вукан делио ктиторско право са Стефаном, али је као приложник и учесник завршних радова над очевом задужбином, стекао право да његов портрет буде представљен на живопису и да буде сахрањен у цркви.⁴² Археолошким истраживањем је утврђено да се Вуканов гроб налази у западном травеју наоса Богородичине цркве, испред саркофага у коме су се налазиле мошти Светог Симеона.⁴³ Због тога је могуће да је његов портрет био представљен и у саставу ктиторске композиције на јужном зиду западног травеја наоса, јер би тиме ова композиција имала двоструку функцију надгробног портрета - ктитора Стефана Немање и његовог сина Вукана.

⁴¹ С. Троицки, н. д., 102-103; Г. Суботић и др., н. д., 43. Стефан Немања је своја ктиторска права пренео сину Стефану, али је по правилу један манастир могао имати више ктитора. Видети: В. Марковић, н. д., 100.

⁴² Вукан је и као члан породице оснивача манастира имао право да буде сахрањен у манастирској саборној цркви. Видети: В. Марковић, н. д., 115.

⁴³ Д. Поповић, н. д., 45.

Извори

Свети Сава. Сабрани списи. Прир., Димитрије Богдановић. Београд 1986.

Литература

- Бабић, Гордана, и Војислав Кораћ и Сима Ћирковић. Студеница. Београд 1986.
- Бубало, Ђорђе. „Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства”. У: Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија. Ур., Бранислав Тодић. Беране-Београд 2011. 79-92.
- Војводић, Драган. „Портрети - лаички и духовни”. У: Лексикон српског средњег века (прир., Ћирковић, Сима и Раде Михаљчић). Београд 1999. 554-558.
- Ђурић, Ј. Војислав. Сопоћани. Београд 1963.
- Исти. „Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле”. ЗРВИ, VIII-2, Београд 1964. 69-90.
- Исти. „Свети Сава и сликарство његовог доба”. У: Сава Немањић - Свети Сава, историја и предање. Ур., Војислав Ђурић. Београд 1979. 255-261.
- Кандић, Оливера. Манастир Градац. Београд 1982.
- Маринковић, Чедомила. „Ктитор са црквом као ликовна представа ктиторског права”. У: Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора. Ур., Сима Ћирковић и Коста Чавошки. Београд 2009. 321-335.
- Марјановић-Душанић, Смиља. Владарска идеологија Немањића. Београд 1997.
- Марковић, Василије, „Ктитори, њихове дужности и права”, Прилози за КЈИФ, 5, Београд 1925. 100-124.
- Миљковић, Бојан. „Сликарство западног улаза у манастир Студеницу из 1208/9. године”. У: Трећа југословенска конференција византолога. Ур., Љубомир Максимовић, Нинослава Радошевић и Ема Радуловић. Београд-Крушевац 2002. 183-188.
- Мишић, Синиша. „Земља у држави Немањића”. Годишњак за друштвену историју, 4, 2-3. Београд 1997. 133-146.
- Исти. „Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића”. У: Стефан Немања и Топлица. Ур., Драгиша Бојовић. Ниш 2011. 19-25.
- Павловић, Драгана. „Тематски програми српског монументалног сликарства”, У: Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Ур., Драган Војводић и Даница Поповић, Београд 2016, 249-260.
- Петковић, Сретен. Морача. Београд 1986.
- Поповић, Даница. Српски владарски гроб у средњем веку. Београд 1992.
- Радојчић, Светозар. Портрети српских владара у средњем веку. Београд 1996.
- Руварац, Иларион. „Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи”. Годишњица Николе Чупића, 10. Београд 1888. 1-9.
- Суботић, Гојко, и Бојан Миљковић, и Ирена Шпадијер, и Ида Тот. Натписи историјске садржине у зидном сликарству. Том 1. XII–XIII век. Београд 2015.
- Тодић, Бранислав. „Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници”. Саопштења, 29. Београд 1997. 35-45.
- Исти. „Сопоћани и Градац, Узајамност фунерарних програма две цркве”. Зограф, 31. Београд 2006/07. 59-77.
- Томовић, Гордана. Морфологија ћириличких натписа на Балкану. Београд 1974.

Троицки, Сергије. „Ктиторско право у Византији и немањићкој Србији”, Глас СКА, CLXVIII, Београд 1935. 81-132.

Ћирковић, Сима. „Зета у држави Немањића”. У: Историја Црне Горе. Књига II. Том 1. Ур., Милинко Ђуровић. Титоград 1970. 3-95.

Исти. „Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника”. У: Историја српског народа, Књига I. Ур., Сима Ћирковић. Београд 1981. 263-272.

Чанак-Медић, Милка, и Бранислав Тодић. Стари Рас са Сопоћанима. Нови Сад 2013.

Шакота, Мирјана. „Новооткривени натпис из Студенице”. Саопштења, 8. Београд 1969. 87-91.